

Jan Sokol - Slovník filosofických pojmů (1994)

Agnosticismus

- Z řeckého neznámý, nepoznatelný. Přesvědčení, že člověk nemůže poznat nic, co přesahuje jeho zkušenost - základy světa, poslední příčiny věcí, náboženské skutečnosti. Někdy znamená skepsi vůči pozitivnímu náboženství. Představitelem agnosticizmu je např. Hume, Kant a různé proudy pozitivismu.

Alegorie

- Symbolický obraz nebo příběh s mnoha významy. Později obraz nebo příběh, v němž jednotlivé osoby a věci zastupují či znamenají něco jiného. Kdo chce alegorii rozumět, musí znát klíč (vědět, kdo znamená koho). Např. Orwellova 'Farma zvířat' je alegorií totalitního státu (kdo to netuší, nerozuměl by jí).

Antinomie

- Protiklad, rozpor, spor. Konflikt dvou tvrzení, původně totéž co paradox. Řekne-li někdo o sobě, že lže, mluví pravdu? Kolik zrn je třeba dát k sobě, aby vznikla hromada zrní? Kant uvádí čtyři základní antinomie:
 1. Konečnost - nekonečnost světa.
 2. Co existuje, je jednoduché nebo složené z jednoduchého - nic jednoduchého neexistuje.
 3. Příčinnost - svoboda.
 4. Svět musí mít absolutně nutnou příčinu - žádná absolutně nutná bytost neexistuje.

Apeiron

- Nerozlišené, bezmezné. Od Anaximandra označení pro původní beztvárovou látku, chaos (propast, moře), z něhož se vynořují jasná a tvarem vymezená jsoucna a do něhož zase upadají. Ženský a temný princip (prazáklad světa) v protikladu k jasnému kosmu.

Aporie

- Necesta, neprůchodnost. Pochybnost, nesnáze, logická nemožnost, kudy cesta nevede. Obtížný nebo neřešitelný problém, obvykle z oblasti logiky nebo matematiky, v současnosti nazývaný většinou antinomie nebo paradox. Aporie se staly zejména TZénónovou doménou (nemožnost pohybu).

Arché

- Počátek, vedení, vláda. První jde ten, kdo vede, proto počátek také vládne. V úvahách předsokratovských filosofů nad tím, jaký je počátek světa, nejde vůbec o historické zkoumání, nýbrž o to, co ve světě převládá či vládne. Ostatně dodnes se zajímáme o původ člověka nebo nějakého zvyku, protože víme, že na něm zanechal nějakou stopu. Firma nese jméno svého zakladatele, který jí tak vládne i po smrti.

Ateismus

- Původně zločin proti obci, jímž se provinil, kdo se nechtěl účastnit společné bohoslužby. Ve starověku časté obvinění proti Židům, později i křesťanům. V novověku postoj, odmítající boha a náboženství. Vědecký ateismus je přesvědčen, že tento postoj plyne z vědy. Masovým jevem se ateismus stal až v 19. a 20. století.

Atomismus

- Prastará myšlenka, že za povrchní rozmanitostí světa se skrývá jeho pravá podstata, která je jednotná a zrnitá. Svět je pak atomy a prázdno (Démokritos) a všechno lze vysvětlit jen kombinacemi stejných částic. V novověku se myšlenka oživila v pozmeněné podobě a u Antoiného Laurenta de Lavoisiera (1743-1794), Johna Daltona (1766-1844) a Dmitrije Ivanoviče Mendělejeva (1834-1907) se stala základem moderní chemie a fyziky. Současný atom ovšem není nedělitelný, nýbrž velice složitá a dynamická struktura.

Axiom

- To, co se ctí, cení, uznává. Základní tvrzení, které se nedokazuje, nýbrž přijímá jako východisko dokazování. Původně se axiomy chápaly jako přirozené a samozřejmé, ale např. objev neeuklidovských geometrií ukázal, že jejich platnost je spíše konvenční. V logice se mluví o axiomech identity, sporu, vyloučeného třetího a o axiomu dostatečného důvodu.

Bytí

- Nejširší společné uznání pro všechno, co jest. Filosofie podle Platóna začíná údivem nad tím, že něco jest, nad zázrakem bytí. Nejstarší filosofové se pokoušeli vyzkoumat původ bytí a pokládali za něj některý ze živlů, případně boj anebo zásah demiurga. Křesťanská filosofie ztotožnila bytí se stvořením a pokládala za dílo boží. V novověku otázku bytí zastínila otázka jistého poznání (Descartes), později historického dění a vznikání (Hegel). Ve 20. století otázku bytí - včetně rozdílu mezi být a být nějaký nebo být něčím - obnovil Heidegger, který si všiml zejména různých způsobů bytí. Na rozdíl od předmětů, které jsou nám po ruce a slouží k něčemu, a od těch, které se v našem světě pouze vyskytují a které nezaujetě pozorujeme, je člověk bytím na světě, jemuž o toto jeho bytí neustále jde, jemuž na něm záleží.

Civilizace

- Původně proces vzniku městských a občanských společností, které se neopírají o rodová privilegia, místní tradice a sdílené náboženství. Později i souhrn návyků, schopností, institucí a pravidel, jež takovou společnost charakterizují. Každá civilizace je v zásadě otevřená, přístupná každému, kdo se přizpůsobí jejím pravidlům, bez ohledu na to, odkud pochází a jaké má přesvědčení.

Čas

- Vedle prostoru základní forma (kategorie a podmínka) každé smyslové zkušenosti (Kant). Podle Aristotela vzniká čas počítáním pravidelných pohybů (např. dne a noci), Augustin upozornil na to, že v naší zkušenosti je čas minulost, přítomnost a budoucnost, jejichž propojení je cílem duše. Odtud rozlišujeme vnější (objektivní, měřitelnou) a vnitřní (subjektivní, proměnlivou) stránku času, který pro nás jednou utíká, jindy se vleče. Zkušenost času vzniká v přítomnosti, která však není bodová (bezrozměrná), nýbrž zahrnuje i bezprostředně minulé a nastávající (Husserl). Čas není něčím mimo nás, nýbrž sama naše existence je časová (máme čas), žijeme a jsme nejen v čase, nýbrž jako čas (Heidegger). Proto čas hraje takovou roli v každém příběhu, ve vyprávění (Ricouer) a v jazyce vůbec (gramatický čas). Časová je i lidská odpovědnost (držet slovo dané v minulosti), dějinnost a naděje.

Deismus

- Názor, který uznává existenci boha a jeho stvoření, popírá však jakýkoli jeho další vliv či zájem o svět - bůh je jako hodinář, který svět postavil a nechává dále běžet. Člověk se tedy musí obejít bez boha. Tím se deismus stal předchůdcem novověkého osvícenství a ateismu. K jeho představitelům patří Newton, Locke, Hume, Voltaire nebo Lessing.

Demokracie

- Podle zavražděného amerického prezidenta Abrahama Lincolna (1809-1865) vláda lidu, lidem a pro lid. Je nejen vládní forma, nýbrž celý způsob života, který nahrazuje autoritu věcnou diskuzí, přiznává platnost názoru většiny a v němž rovnost a svoboda platí za nejvyšší společenské hodnoty. V politické oblasti se to projevuje účastí všech občanů na rozhodování ve veřejných záležitostech (přímo nebo nepřímo, volbou parlamentu), ochranou práv menšin a opozice a důrazem na dodržování základních svobod.

Determinismus

- Příčinná podmíněnost. Názor, že každé dění včetně lidského jednání je nutným důsledkem podmínek a příčin. Na tomto předpokladu stojí exaktní vědy, pojem přírodního zákona a možnost předpovědi. Jak je tomu ale s lidským jednáním? Běžnou zkušenost našeho svobodného rozhodování se někteří filosofové (Leibniz) snaží smířit s determinismem tím, že mezi determinující podmínky zahrnují i naši tendenci rozhodnout se tak a ne jinak. Podle jiných deterministů je lidská svoboda pouhou subjektivní iluzí.

Dogma

- Původně nauka, učení, později závazné učení církve - kdo je nesdílí, nepatří k dané církvi. Nedokazatelné tvrzení, opírající se pouze o víru. Obecněji tvrzení či nauka, o níž není dovoleno pochybovat. Dogmatismus nekriticky lpí na jistém názoru nebo nauce, případně vnucuje tento názor druhým lidem bez argumentů nebo dokonce s použitím různých forem nátlaku.

Ego

- Já. Filosofické a psychologické těžiště a střed jedinečné lidské osoby, jejího prožívání a sebeprožívání. Východisko jednání a zájmu i lidských vztahů vůči ty. Pojem později použil Freud pro označení vlastní, autentické a dospělé složky lidské psychiky v protikladu k (nedospělému) id a často represivnímu či ideologickému superego.

Epistemologie

- Poznání, vědění, schopnost. Část filosofie zabývající se poznáním. Studuje zejména postupy a možnosti poznání ve vědě a otázku pravdivosti poznání. Ani vědecké poznání není možné bez předpokladů - vychází vždy z předběžného porozumění tématu (pojmy, kladení otázek, rozlišení důležitého od nedůležitého), pro něž se nověji užívá termín paradigma (Kuhn). Když paradigma vyhovuje, mluvíme o kumulativní fázi vědy (stačí hromadit nové poznatky). Ty se však často dostávají do sporu s paradigmatem, až nastane krize a paradigma je třeba změnit. Obtížím s odpovědí na otázku pravdy se dnešní epistemologie snaží vyhnout tím, že zdůrazňuje kritizovatelnost (vyvrátitelnost) vědeckých tvrzení (vědecká teorie musí poskytovat možnost vyvrácení čili falzifikace).

Evoluce

- Vývoj. Představa, že změny věcí jsou součástí změn dlouhodobých, souvislých a vedoucích určitým směrem. Od 18. století (Vico) celková představa světa jako neustálého vývoje směrem ke složitějším a diferencovanějším formám v přírodě či kultuře. Postupný vývoj k lepšímu se někdy nazývá pokrok.

Existence

- Výskyt, přítomnost jsoucího. Sama skutečnost bytí jednotlivého jsoucího s důrazem na jeho jednotlivost a zpravidla i nahodilost. Středověká filosofie rozvinula protiklad existence jako aktuálního bytí zde a podstaty, esence, jako ideálního a obecného určení bytosti či jsoucna. Tento strom zde je jednotlivou existencí esence stromu. I v Hegelově filosofii je existence zvnějšněním podstaty ducha. V moderní filosofii přechází důraz na jednotlivou, konkrétní existenci, zejména člověka (Kierkegaard). Právě lidská (tedy naše) existence je východiskem veškerého poznání, zkušenosti, ale i usilování (intence, Husserl) a svobody. Existence člověka přitom není jen nějakým výskytem předmětu (Heidegger), nýbrž pobytem (dasein), údělem bytosti, jíž na jejím bytí záleží a která ví, že je konečná, smrtelná. Existence není izolovaný a svrchovaný subjekt, nýbrž je pobytem na světě, který přehlíží, přičítá si svoji minulost a je neustálou starostí o budoucí. Dramatičnost lidské existence jako prázdny svobody ke tvoření sebe sama zdůrazní existencialismus (Sartre, Camus), současná filosofie staví do popředí otázky odpovědnosti, existence jako východiska vztahů ke druhému (já a ty, Buber) a etiky vůbec (Lévinas).

Fantazie

- Obrazotvornost, představivost, obrazivost. Jedna ze základních poznávacích funkcí vedle vnímání a myšlení. Spočívá v kombinování a rozvíjení představ předmětů, symbolů nebo událostí, které nejsou bezprostředně vnímány, a ve vytváření nových představ. Charakteristickým rysem fantazie je spojování reality a představy. Rozlišuje se fantazie automatická (sny, halucinace,

fantazma), reprodukční, jež vzniká na základě vybavení a kombinace vjemů, a tvůrčí (kreativní), např. fantazie umělecká. Funkcí fantazie je mimo jiné uvolnění psychického napětí a náhradní uspokojení neuspokojených potřeb. V nepřizpůsobené podobě může znamenat únik od reality. Lidé se liší kvalitou fantazie. Bohatou fantazií vynikají děti, zejména proto, že nejsou schopny náležitě rozlišit realitu od představy.

Fenomén

- Jev. To, co je jeví, vystupuje na světlo. To, co se člověku samo ukazuje a tak, jak se toto samo ukazuje, pokud možno očištěno od jeho přání, představ, potřeb. Když se v novověku rozpadla naivní víra v možnost pravého poznání světa tak, jak sám o sobě jest, opírá se možnost poznání o čisté fenomény, jež nejsou pouze subjektivní. Protikladem je u Kanta věc o sobě.

Fysis

- Z řeckého vznikat, růst, plodit. Fysis znamená živou přírodu, všechno to, co na světě vzniklo a vzniká, roste, množí se. Podobně latinské natura (rodit se). Odtud také důležité rozlišení věcí, jež jsou fysei (tedy od přírody), a jež člověk nemůže měnit, a těch, jež jsou nomó, čili z lidského zákona či ustanovení. V latině je protějškem přírody cultura - to, co vzniká a udržuje se lidským úsilím a činností. Ve filosofii užití fysis znamená často povahu, přirozenost věci.

Genealogie

- Z řeckého rod, pokolení. Zkoumání rodových vztahů a rodokmenů, přeneseně popis postupného vzniku. Věda o vztahu mezi lidskými jedinci, který vyplývá z jejich rodového původu, a o důsledcích příbuzenských vztahů. Popisná genealogie, rodopis, přináší výsledky základního badatelského charakteru i pomocného historického rázu. Je podkladem genealogie teoretické, usilující stanovit základního pravidla genealogického vývoje.

Gnosticismus

- Myšlenkový a náboženský proud pozdní antiky, vzniklý na Blízkém východě prolínáním mysterijních náboženství a filosofie. Jádrem gnosticizmu je myšlenka vysvobození či záchrany lidské duše z vězení hmoty a těla poznáním (gnósis) vztahů mezi lidským a božským. Toto poznání není přístupné každému a vyžaduje zvláštní zasvěcení. Gnosticismus ovlivnil rané křesťanství v Sýrii, Palestině a Egyptě.

Harmonie

- Spojení, smlouva, správný poměr, soulad, souzvuk. Od pýthagorejců všudypřítomný základ řádu světa, který není zjevný na první pohled. Tak hudební harmonii tónů odpovídají poměry délek na struně i poměry sfér, na nichž se pohybují nebeská tělesa. Vyrovnanost navozující dojem klidu, míru, pohody. Harmonie neoddělitelně přináleží ke kráse.

Hédonismus

- Etický princip ve starém Řecku (kyrénská škola), podle nějž má být slast považována za nejvyšší dobro a kritérium jednání. Snaží se redukovat mnohotvárnost a vrstevnatost etických požadavků na úsilí o požitky. Dosažení slasti a vyhnutí se utrpení má být hlavním cílem a motivem člověka (Epikúros, Bentham, Mill).

Hypotéza

- Domněnka, předpoklad. Výchozí a podmíněné, dosud neprokázané tvrzení nebo vysvětlení, jež se předkládá na zkoušku ke kritickému ověření (verifikaci), případně k vyvrácení (falzifikaci) experimentem. Moderní teorie poznání klade menší důraz na důkazy správnosti hypotéz, které jsou často nemožné nebo neúplné, a zdůrazňuje naopak význam vyvrácení hypotéz. Proto připouští jen takové hypotézy, u nichž lze stanovit podmínky vyvrácení, a odmítá nevyvratitelné hypotézy, jež žádné podmínky platnosti neobsahují.

Idea

- Původně vzhled, podoba, vidina. V obecném smyslu myšlenka, záměr, koncept. Pojmy a představy ducha, jež nejsou odvozeny ze zkušenosti, nýbrž dány předem a zkušenosti teprve umožňují - aby člověk mohl poznat kruh, musí mít ideu kruhu. Původ ideje vysvětluje Platón jako vzpomínku duše na to, co spatřila před narozením v božském světě, světě dokonalých věcí a věčných idejí. Skutečnost ideje jako něčeho, co zkušenosti předchází a co ji umožňuje, obhajoval v moderní době Husserl.

Ideologie

- Původně osvícenská forma platónské vlády filosofů. Později program Condillacových žáků, kteří chtěli na základě přesné znalosti společnosti i psychologie stanovit praktická pravidla výchovy, etiky a politiky. Na to navázal Comte i Marx. Dnes zpravidla myšlenkový systém, který předstírá, že je názorový, ač ve skutečnosti slouží určitým zájmům, zejména udržení moci jisté skupiny.

Individualismus

- Z latinského nerozdělený, nedělitelný. Postoj, který zdůrazňuje stanovisko a zájem dospělého a soběstačného jednotlivce. Společnost chápe jako účelové sdružení svobodných lidí a všechny další společenské jevy odvozuje i hodnotí z hlediska jejich svobody, jejich potřeb a zájmů. Přehlíží závislost člověka na druhých, např. v dětství, i význam lidských vztahů. Individualismus je důležitý ve filosofii, ekonomii, právu a literatuře, jako společensko-vědní směr byl inspirován Weberem.

Jazyk

- Každý ucelený znakový a symbolický systém. Přirozený jazyk je nejširší a základní symbolický systém, v němž a jímž nejen hovoříme, ale také myslíme a vnímáme věci, a který je nezbytným základem všech ostatních jazyků. Do specificky lidského světa jazyka vstupujeme v dětství, jak se nám otevírá svět prostřednictvím mateřského jazyka, na jehož základě se pak můžeme učit

jazykům cizím, případně definovat i jazyky umělé nebo dokonce strojové. Studium jazyků se zabývá lingvistika. Na jazyku rozlišujeme stránku významovou (sémantika), formální (syntaxe), lexikální (slovník), fonetickou (výslovnost), slohovou (styl) či historickou. Je důležité rozlišovat jazyk jako symbolický systém vůbec, jazyk jako určitý jazykový systém (včetně slovníku a gramatiky), jazyk jako jistý typ či rovinu užívání tohoto systému (diskurs) a jednotlivé jazykové či řečové akty (promluvy). Výslovným předmětem filosofického zkoumání se jazyk stává u Aristotela, myšlenka umělých a univerzálních jazyků se objevuje u Komenského a Leibnize, jedním z ústředních filosofických témat se stává ve 20. století, zejména díky filosofii jazyka.

Jsoucno

- Obecné označení pro cokoliv, co jest. Antická filosofie zdůrazňovala trvalost jsoucna (jsoucno je to, co trvá ve změnách), novověká filosofie ověřitelnost ve skutečnosti. Současná filosofie si všímá způsobu, jakým se z celku zkušenosti vydělují jednotlivá jsoucna, a role jazyka v tomto postupu.

Krása

- Základní kategorie estetiky vyjadřující kladný estetický zážitek, nejvyšší estetickou hodnotu, něco výjimečného a mimořádného, co je spojeno s obdivem, údivem, úžasem, co je nějak výrazné, ideální, nebo co způsobuje radost. Krása je někdy viděna jako "jednota v rozmanitosti", jindy jako "zřetelná dokonalost". Podle Platóna souvisí krása s nádherou pravdy, podle Aristotela je spojena s řádem. Prožitek krásy je důkazem bytostného sladění člověka a bytí. Opakem krásy je ošklivost.

Kultura

- Původně to, co je třeba pěstovat (odtud např. kultura vína). Souhrn dovedností, zvyků, životních norem, myšlenek a děl, který se v rámci určité společnosti pěstuje a předává učení (hmotná a nehmotná kultura). Lidská skupina, charakterizovaná společnou kulturou. V 17. století je kultura interpretována ve významu kultivace, Herder ji pojímá jako zdokonalující se využívání lidského rozumu a schopností.

Láska

- Silný pozitivní citový vztah k osobám, věcem, idejím, k sobě samému. Vědomé, účinné a dobrovolné přijetí hodnoty jiného do vlastního života, ochota být rukojmím za druhého (Lévinas). V platónské tradici se zdůrazňuje, že dokonalejší přitahuje méně dokonalé (láska jako touha po tom, čeho se mi nedostává, zejména po kráse). V křesťanské tradici člověk odpovídá na dar existence (života, světa, štěstí, přátelství, rodiny) láskou, tedy oddaností dobru druhého, která žádný další prospěch nečeká (láska jako oddanost). Láska se projevuje na všech rovinách lidského bytí, tělesné, osobní i duchovní, je jediným pevným poutem mezi lidmi a posledním zdrojem všeho, co má na světě skutečnou cenu.

Logos

- Slovo, řeč, myšlenka, rozum, důvod, počet. To, co umožňuje poznávat, chápat a vyjadřovat, princip rozumění a smyslu. Už v antice personifikován jako božský logos, který všechno řídí (Hérakleitos), v křesťanství pak ztotožněn se Slovem, jímž byl podle bible stvořen svět, s druhou božskou osobou.

Mýtus

- Řeč, vyprávění, příběh. Původně tradiční náboženské vyprávění, které poskytuje celkový obraz a orientaci ve světě, případně i vzor, jímž se pak řídí lidské jednání. V tradičních společnostech doprovází a vykládá rituály (bohoslužbu), zdůvodňuje instituce, předpisy a zákazy, dovoluje návrat ke zdroji, napodobení zakladatelského jednání a tím i pravidelné rušení času. Jakkoli je filosofie od počátku vůči mýtu kritická, mnozí filosofové od Platóna po Nietzscheho užívají mýtů či obrazů k výkladu tajemství (mj. ptoto, že mýtus je daleko působivější a lépe se pamatuje než suchá argumentace). Cassirer řadí mýtus spolu s řečí a uměním mezi symbolické formy, jimiž se člověk vyděluje z přírody. Počínaje Jungem hrají mýty velkou roli i v psychologii. Soustavě mýtů, užívaných v jisté společnosti, se někdy říká mytologie.

Náboženství

- Projev zbožnosti. Tradiční, soustavný, artikulovaný a veřejný výkon vztahu k posvátnému, k bohům či k bohu. Jeho zdrojem je úžas i bázeň před tajemstvím světa, života a smrti, typicky spojený s vděčností a s hledáním adresáta této vděčnosti. Tím náboženství zakládá společnou hodnotovou orientaci ve světě, rozlišení dobrého a zlého, na niž navazuje morálka, právo a politika. Z náboženských kořenů vyrůstá umění, celá kultura a nakonec i filosofie a věda. Teprve druhotně může být s náboženstvím spojen i jistý světový názor, přesvědčení nebo nauka (dogma). Pro evropskou kulturu mají zvláštní význam náboženství biblická, charakterizovaná těmito rysy - jediný a svrchovaný bůh není součástí světa, nýbrž jeho stvořitelem, přesto se tento bůh o svět a každého člověka neustále stará a zve ho k přijetí svého zjevení a svých zaslíbení, těžiště náboženského vztahu tak leží v budoucnosti, v niž věřící doufá, odpovědí na toto pozvání je víra, to nejcennější, co může člověk do vztahu k bohu přinést, náboženský vztah vděčnosti zavazuje každého i vůči ostatním lidem, svět a společnost nejsou nábožensky lhostejné, nýbrž mají své dějiny, v nichž se vztah k bohu odehrává, často proti mocenským a politickým silám. V křesťanství je vrcholem tohoto vztahu skutečnost, že v Ježíši se bůh sám stal člověkem a vzal na sebe lidský osud (vtělení).

Nacionalismus

- Postoj, který přikládá nepodmíněnou hodnotu vlastnímu národu či národnosti. Vzniká počátkem 19. století jako náhrada společenské funkce náboženství. S tímto pozitivním nacionalismem se často spojují i pohrdavé postoje vůči jiným národům (xenofobie), někdy nacionalismus slouží jako obhajoba agresivní politiky určitého národa.

Nihilismus

- Z latinského nic. Přesvědčení, které z obecné zkušenosti, že nic na světě nemá absolutní hodnotu či platnost, vyvozuje, že nic neplatí, nic nemá cenu. Odmítá jakýkoli základ pravdy či dobra, jemuž by člověk byl zavázán poslušností či

věrností. Obecněji pochybnost o platnosti všech uznávaných hodnot či náboženství. Téma nihilismu otevřel Nietzsche, který svoji filosofii chápal jako překonání nihilismu důrazem na lidskou vůli a tvořivost.

Odpovědnost

- Schopnost, ochota respektive povinnost člověka přičítat si a nést následky svých činů i činů druhých lidí (odpovídat za sebe, své děti, zaměstnance nebo předky). Jeden ze základních rysů lidství a podmínka svobodné společnosti. Tam, kde tato dobrovolná či vnitřní odpovědnost nestačí, musí nastoupit odpovědnost vnější (právní, trestní), již pachateli přičítá vnější autorita.

Osoba

- Jedinečný nositel subjektivity a všeho, co k ní patří, zejména svobody, vůle, práv a vztahů. Navenek je charakterizována svým jménem, které ji odlišuje od ostatních a je znakem její důstojnosti. Osoba se nejprve objevuje v antické tragédii, vysoké hodnocení osoby přineslo křesťanství. Filosofický zájem o osobu začíná Augustinem, v novověku Pascalem, vlastní filosofii osoby vytvořili (v návazání na literaturu 19. století) teprve Kierkegaard, personalisté a existencialisté 20. století. Zdůraznili vnitřní spojitost svobody a odpovědnosti, etický význam lidské jedinečnosti a ryze osobní kategorie, jako je např. vina, čest, lítost, vděčnost, věrnost, držení slova. Pojem osoby hraje velkou úlohu i ve filosofii výchovy, v psychologii, v teologii a v teorii práva, zejména v teorii lidských práv. Hluboké pochopení vztahů mezi osobami se obráží v jazyce, např. v kategorii gramatické osoby slovesa.

Pacifismus

- Z latinského zjednávat mír. Původně radikální křesťanské hnutí, později politický směr, odmítající války a násilí vůbec. Zasloužilo se o omezení a odsouzení válek, trpí však dvěma slabinami - předně přehlíží, že za jistých okolností je třeba se bránit i násilím, a za druhé ztotožňuje násilí se zlem vůbec, takže přehlíží nenásilné formy zla (lež, podvod). Masových forem pacifismus nabyl zejména ve třicátých letech 20. století pod tlakem nastupujícího fašismu.

Poznání

- Zjištění nebo nahlédnutí pravého stavu věcí. Akt, jímž si vědomí osvojuje nějakou skutečnost. Antická filosofie stavěla proti sobě poznání a pouhé mínění, které neobstojí před kritikou. Středověká filosofie se snažila sladit poznání rozumové (přirozené) a zjevení boží. Novověká filosofie rozlišuje poznání zkušenostní či smyslové a poznání rozumové, jehož zdrojem není smyslová zkušenost, přičemž empirismus samostatnost rozumového poznání popírá, zatímco racionalismus zdůrazňuje. Podle Husserla je každé poznání věcí zkušenosti, ta ovšem není omezena na smysly.

Přítomnost

- Obor toho, co je zde a teď, s čím mohu učinit bezprostřední zkušenost, neboť jsem při tom. Oblast možného jednání a poznávání. Je vždy vztažena k jednajícimu (poznávajícimu), pro něhož plynule souvisí s minulým a s

nastávajícím - tím vzniká lidský fenomén času. Husserl ukázal, že lidská přítomnost není bodová, nýbrž má jistou hloubku, jež umožňuje jednání i vnímání jevů, probíhajících v čase (melodie, řeč). Proto také běžně hovoříme o přítomnosti v širším smyslu jako o současnosti nebo dnešku.

Reflexe

- **Sebepoznání.** Akt, kterým se vědomí obrací k sobě samému. Člověk zpravidla soustřeďuje pozornost na věci kolem sebe, pozoruje je, zkoumá, sbírá zkušenosti. I v tomto případě je odraží čili reflektuje ve svém vědomí. O reflexi však mluvíme zpravidla až tehdy, kdy se předmětem přemýšlení stane vědomí a přemýšlení samo.

Revoluce

- **Převrat, obrácení.** Prudká změna celkových poměrů. Zlomová etapa vývoje, radikální vyřešení nahromaděných a doposud neřešených rozporů. Politická revoluce znamená obvykle násilnou změnu režimu, vlády i právních a vlastnických poměrů. O vědecké revoluci se hovoří při náhlé změně hledisek a zásadních přístupů ke skutečnosti (paradigmatu).

Rozum

- **Specifická schopnost člověka nahlížet smysl a řád, uvažovat i jednat "rozumně",** tedy s pochopením celkové situace, nezávisle na okamžitých potřebách a vlastních přáních, a to podle jistých, všem lidem více méně společných pravidel. V antice byl rozum pokládán za odlesk božství v člověku, ve středověku za princip spojující člověka s bohem. Novověk zúžil pojetí rozumu na důkazové postupy, jejichž výsledky musí každý uznat. Viz též racionalismus.

Senzualismus

- **Forma empirismu.** Názor, že jediným zdrojem poznání jsou smysly (Locke). Proti tomu Leibniz a Kant hájí svébytnost poznání rozumového (apriorního). U Berkeleyho jsou smyslové počítky dokonce jediným předmětem či obsahem poznání, ztotožňuje je s věcí samou.

Skepticismus

- **Z řeckého zkoumání, rozvažování.** Opak dogmatismu, zdůrazňující význam pochybnosti. V této podobě zastáván Sókratem, v novověku Descartem a Humem. V radikální podobě postoj všeobecné, soustavné a trvalé pochybnosti nebo dokonce popření možnosti racionálního poznání. Protože s radikálním skepticizmem, který by trvale pochyboval i o sobě samém, lze těžko žít, bývá skepticizmus v běžném životě jen maskou lidí, kteří si nechtějí zadat.

Svoboda

- **Jeden z charakteristických rysů lidské bytosti, vedle rozumu nejvyšší atribut člověka.** U Aristotela chápána jako nezávislost na jiných co do prostředků k životu (vnější svoboda), u stoiků jako zbavenost vášní, které člověka zotročují

(vnitřní svoboda, svoboda vůle). Křesťanství zdůrazňuje možnost osvobození od sil, na nichž člověk závisí a z nichž má strach (zejména z nadlidských mocností a ze smrti). V novověku byla vyzdvižena politická svoboda, chápaná jako zákaz nutit k něčemu jedny lidi druhými. Moderní filosofie se zabývá souvislostí mezi svobodou a odpovědností. Na obtížnost a nepohodlí svobodného života upozornil Nietzsche. V existencialismu znamená svoboda především prázdnotu a osamělost člověka, který je odsouzen ke svobodě (Sartre).

Tomismus

- Teologicko-filosofický směr vycházející z učení Tomáše Akvinského. Po smrti Tomáše Akvinského byli jeho stoupenci krátce pronásledováni (v roce 1277 bylo jeho učení zakázáno na univerzitě v Paříži), ale od počátku 14. století se jeho učení rozšířilo. V roce 1879 se tomismus v podobě novotomismu stal oficiální naukou katolické církve.

Utilitarismus

- Přesvědčení, že lidské jednání se ospravedlňuje užitečností a prospěšností (Bentham, Mill). Navazuje na Epikúra, osvícenství a historický materialismus. Jako teorie společnosti pokládá za cíl správné vlády dosažení co největšího užitku (štěstí) pro co nejvíce lidí.

Utopie

- Vyprávění či představa o společnosti, jaká nikde nebyla a není. První utopií je Platónova 'Ústava' a 'Zákony'. Název Morovy knihy se vžil jako označení pro racionální návrhy ideálního uspořádání společnosti a života. Společnosti, které chtějí něco měnit a zlepšovat, se bez utopií nemohou obejít. Slabinou utopií však bývá racionalismus, nedostatek smyslu pro skutečnost, pro to, co je možné, i okolnost, že jsou jen průmětem přítomných představ do budoucnosti. V porovnání s utopií dopadá každá skutečná společnost špatně - odtud možnost demagogické kritiky společností, často využitá k nastolení a legitimování diktatur.

Vědomí

- V moderním pojetí hlavní rozlišující znak člověka vůči živočichům. Přes všechny paralely mezi myšlením a zpracováním informací zůstává fenomén vědomí jako současná přítomnost mnoha různých vjemů a zkušeností, včetně minulých (vzpomínky) a budoucích (záměry), které přesto spolu nesplývají, přinejmenším velmi paradoxní. Současné pokusy o kybernetický a neurologický výklad mysli přinesly pozoruhodné výsledky např. v modelování některých mentálních činností a v jejich lokalizaci v mozku, se základním fenoménem vědomí se však nutně míjejí.

Vůle

- Trvalé úsilí něčeho dosáhnout, záměrné, cílevědomé úsilí směřující k dosažení vědomě vytčeného cíle, vlastní jen člověku. Středověká filosofie se zabývala poměrem vůle a rozumu - pro realistickou scholastiku je a má být rozum vůli nadřazen, pro nominalisty zpravidla obráceně. Pro novověk je problémem úloha

vůle v rozhodování, to je totiž jen málokdy přehledné a jasné. Rozhodování bývá zatíženo spoustou vlivů a člověk se jen vzácně rozhoduje s plným a jasným vědomím. Proto řada myslitelů zpochybňuje i odpovědnost člověka za to, co spáchal (Nietzsche, Freud, Foucault). Pokud mu ji však úplně upřeme, upíráme mu i svobodu - říkáme tím, že jednal jak musel (pod vlivem příčin) a tedy vlastně nejednal sám.

Zákon

- Obecná, stálá, vnitřní a nutná souvislost mezi jevy a věcmi. Často bývá interpretován morálně jako vnitřní mravní závaznost. V archaických dobách je to jakýsi výslovný, vyjádřený osud, jemuž všechno bez výjimky podléhá. Naopak racionalistická období zjišťují rozdíl mezi tím, co je od přírody ("fysei"), a tím, co je lidské ustanovení ("thesei"). Ve středověku vzniká představa, že lidská společnost se řídí jinými zákony než příroda. Renesanční přírodověda nechápe pozorování přírody jako pozorování jevů, nýbrž jako odkrývání skutečných zákonů, jimiž se skutečnost řídí, neboť je podle nich stvořena. V pozdějších dobách se obě oblasti zcela oddělily - ve společnosti je zákon nejvyšší normou, která předepisuje a omezuje jednání, v přírodních vědách je popisem skutečnosti, který umožňuje předpovědi.

Zkušenost

- Vědomý a trvalý výsledek setkání se skutečností, nepochybný pro toho, kdo tuto zkušenost udělal, ale v této podobě neprenositelný. Předávat, např. řečí, lze totiž jen obsah zkušenosti, jemuž přirozeně chybí její nepochybnost - tu může nahradit jen osobní svědectví předávajícího, který ji sám zakusil (odtud význam očitého svědka). Zkušenost může být vnější (smyslová) nebo vnitřní. Zkušenost je jistě hlavní zdroj poznání, podle empirismu dokonce jediný. Kant naopak hájí názor, že je jen počátkem poznání.

Život

- Celek existence živočicha nebo člověka od narození do smrti. To, čím se vyznačují živé systémy či organismy - charakteristický tvar, látková výměna s okolím, schopnost rozmnožování, jistá míra citlivosti či vnímavosti a schopnost vývoje. Obecně se život vyznačuje postupným budováním těla a dospíváním každého jedince (ontogeneze), lokálním snížením entropie na úkor okolí a povolným zvyšováním složitosti organismů v průběhu evoluce (fylogeneze). Že život kdysi vznikl z neživého, se dnes obecně předpokládá, spor, zda lze projev života úplně vysvětlit zákonitostmi neživé skutečnosti, není dosud rozhodnut. Pravděpodobně by k tomu bylo třeba rozšířit pojetí neživé hmoty.

Sokol Jan: Slovník filosofických pojmů, Vyšehrad, Praha 1998

